

63.3 (4 Укр) 63.2 (4Укр)

Р –69.

ЗАПОРОЗЬКА СІЧ І ПРОЦЕСИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ В 40-60-х РОКАХ XVII ст. (ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ)

В.М.Романцов

Історія державотворення в Україні в добу пізнього середньовіччя невіддільна від запорозького козацтва. У час, коли православна шляхта після Люблінської унії поступово втрачала роль державної еліти українського суспільства, саме козацтво стало тією військово-політичною силою, яка посіла провідне місце у формуванні Української держави XVII ст. Проте, і саме українське козацтво було складним, суперечливим явищем, неоднаково воно виявило себе у процесах державотворення в Україні. Вченими не до кінця з'ясована роль Запорозької Січі у формуванні козацької держави, хоча це питання є актуальним і має велику наукову значущість, вимагає висвітлення важливих конкретних аспектів, які характеризують місце Запорожжя у утворенні Гетьманщини у XVII ст.

В історичній літературі висловлювалась думка про те, що Запорозька Січ була «козацькою християнською республікою», що вона становила основу козацького військово-політичного устрою, з якого виросла козацька держава – Військо Запорозьке. У той же час історики звернули увагу на те, що роль Запорожжя у боротьбі за українську державність не завжди була конструктивною. З'ясуванню цього важливого питання сприятиме його історіографічний аналіз.

Особливий інтерес становлять дослідження вітчизняної історіографії доби національного Відродження. Адже для провідних українських вчених XIX – початку XX ст. (Д.Бантиша-Каменського, М.Маркевича, А.Скальковського, М.Максимовича, М.Костомарова, В.Антоновича, О.Лазаревського, Д.Яворницького, О.Єфименко, М.Грушевського, В.Липинського та інших) козацька історія становила великий науковий, суспільний і особистий інтерес. У цей період була закладена ґрунтовна наукова основа дослідження цієї проблеми, у її висвітленні виявилися різні концептуальні підходи. Важливо розглянути еволюцію розвитку української історичної думки у питанні про роль Запорозької Січі у процесі державотворення в Україні.

Історики XIX – початку XX ст. показували запорозьких козаків як важливу частину українського суспільства. На відміну від Д.Бантиша-Каменського та М.Маркевича, які вказували на іноземні корені походження запорозьких козаків [1], М.Максимович, М.Костомаров, В.Антонович, О.Левицький, М.Драгоманов, Д.Яворницький, О.Єфименко, М.Грушевський наголошували на генетичних і тісних історичних зв'язках низового козацтва з Україною. У працях більшості дослідників, як правило, для характеристики устрою січовиків вживалися поняття «товариство», «братство», «община». Вчені відзначали, що форми суспільної організації козаків, які склалися на Січі, мали великий вплив на становлення майбутньої козацької держави.

Українські історики звернули увагу на те, що з часом все більш активно виявлялася політична роль Запорозької Січі. Першим це відзначив А.Скальковський. На його думку, запорожці, як і донські козаки, «перетворюються в політичні громади з правом обрання собі вождів, власного суду й розправи» [2]. М.Костомаров був переконаний, що за участю козацтва «здійснювались всі політичні перевороти в Україні» [3]. Показавши діяльність виборних січових посадових осіб, О.Єфименко відзначала, що всі українські козаки «дивилися на владу Низового війська як на свою найвищу інстанцію»

[4]. М.Грушевський підкреслював, що Запорозжя «значно випередило в своїй політичній еволюції козачину городову», ... організацію її «на волості» [5]. Ці висновки надзвичайно важливі для розуміння ролі Запорозької Січі у процесах державотворення в Україні. Вони розкривають ставлення запорожців до соціально-політичних питань, їх вплив на політичне життя в Україні. Запорозьке козацтво у часи середньовіччя було збудником народної енергії, виразником ідеалів пригнобленого люду, центром опозиції народу щодо зловживань влади.

Висвітлюючи питання про Національно-визвольну війну і утворення козацької держави, історики звернули увагу на кілька епізодів, які розкривали роль Запорозжя у тих доленосних подіях історії України. Майже в усіх працях вітчизняних дослідників, присвячених тим проблемам, підкреслювалася важлива роль запорозьких козаків, у яких знайшов підтримку Богдан Хмельницький для здійснення своїх планів. При цьому Січ стала знову центром організації масового повстання.

В.Липинський вказав на ті мотиви, які сприяли єднанню Б.Хмельницького і січовиків на початку повстання. Він, за словами історика, «хотів відобрати свій Суботів, низове козацтво хотіло позбутись магнатів та орендарів і вільно, без податків і прикрих обмежень, користуватись своїм промыслом козацьким на степах, що їх магнати посіли» [6]. Поруч з ними, вчений згідно з його концепцією, ставив у цих подіях і шляхту.

Особливе місце в українській історіографії посіло дискусійне питання про обрання січовиками колишнього чигиринського сотника на гетьманство. Д.Бантиш-Каменський підкреслював, що запорожці «не тільки поклялися воювати під прапорами Хмельницького проти ворогів віри і вітчизни, але й проголосили його своїм гетьманом». Щоправда, одразу ж історик зазначив, що провідник повсталого народу не прийняв пропозицію низового козацтва про гетьманство. Цю відмову дослідник вмотивовував тим, що «благорозумний вождь малоросіян» бажав заслужити це справами [7].

М.Костомаров викладав версію про обрання Б.Хмельницького гетьманом запорожцями, використавши подробиці з Літопису С.Величка [8]. Він відзначив, що козацька рада у квітні 1648 р. запропонувала гетьманство колишньому чигиринському сотнику після його повернення з Криму, де успішно завершилися його переговори з ханом про військовий союз козаків з татарами для війни проти Польщі. Там же, на раді йому були вручені клейноди [9]. Проте слідом за автором «Історії Русів» вчений висловив думку про те, що Б.Хмельницький відхилив обрання його гетьманом лише запорожцями. На відміну від Д.Бантиша-Каменського, М.Костомаров вважав, що свою відмову Б.Хмельницький мотивував тим, що для повного визнання його гетьманства потрібна була підтримка городових козаків [10]. Без будь-яких змін позицію М.Костомарова з цього приводу повторив І.Левицький [11]. М.Василенко вважав, що колишній чигиринський сотник на Січі був обраний старшим Війська Запорозького, а гетьманом став називатись пізніше [12]. Д.Яворницький і М.Грушевський дотримувалися версії С.Величка щодо обрання Б.Хмельницького гетьманом на козацькій раді в Запорозжжі, проте, на відміну від Д.Бантиша-Каменського та М.Костомарова, вони не піддавали сумніву визнання ним цього акту [13]. О.Єфименко обходила це питання взагалі [14]. Аналіз вказаних версій показує, що більшість вчених, незважаючи на певні відмінності їх поглядів, пов'язували саме з Запорозжжям обрання колишнього чигиринського сотника гетьманом.

Українські історики вказували на ту важливу роль, яку відігравали запорозькі козаки у подіях початку Національно-визвольної війни. М.Костомаров звернув увагу на те, що за наказом гетьмана «козаки, переодягнуті то жебраками, то богомольцями, ходили містами і селами і умовляли жителів – то відкрити козакам Хмельницького ворота міста, то насипати піску у польські гармати, то тікати у степ до лав воїнів запорозьких» [15]. Як показав історик, ця агітація була дуже дієвою. Д.Яворницький високо оцінює

вав історичне значення битви на Жовтих Водах, порівнюючи її з Куликовською битвою в історії Росії, оскільки, за словами історика, «тут було покладено кінець ігу Польщі над Малоросією». Головну заслугу в цій перемозі він бачив у діях запорожців [16]. В.Липинський також відзначив, що «в першій добі повстання» запорожці відігравали визначну роль. Історик вказував на військову підтримку, яку одержав Б.Хмельницький від Січі у поході на волость, на «городову Україну» [17].

Розглядаючи роль Запорожжя у подіях Національно-визвольної війни, вчені звернули увагу на те, що опора Б.Хмельницького на Запорожжя не була тривалою, оскільки згодом між ними виявилися відмінні соціальні і політичні інтереси. У зв'язку з цим О.Єфименко відзначала, що Хмельниччина змінила «відносини між Україною і Запорожжям. Україна починала нове життя як політично самостійне громадянське суспільство. Запорожжя продовжувало своє існування в якості військової общини...» [18]. І це призвело до того, що між ними з'явився розбрат.

Суть цього явища історики пояснювали по-різному. П.Буцинський вказував на те, що Запорозька Січ, яка опустіла в перші місяці «повстання Б.Хмельницького», після Зборівського договору і, особливо, після берестецької поразки знову стала багатолудною за рахунок людей, невдоволених політикою гетьмана. «У той час, коли Богдан Хмельницький разом з своїми наближеними у боротьбі з поляками переслідував на Україні шляхетсько-козацькі інтереси, визволяв лише себе, полковників та реєстрових козаків, Запорожжя, на думку історика, становило живий протест проти цих прагнень. Він звернув увагу на те, що кілька тисяч запорожців на знак протесту проти цієї угоди хотіли навіть убити гетьмана і обрати іншого [19]. М.Грушевський та Д.Яворницький теж вказували на розкол, який стався після підписання Білоцерківського договору між гетьманом і народом та його репрезентантом Запорожжям [20].

В.Липинський, аналізуючи відносини між «Великим гетьманом» і Запорозьким Кошем, підкреслював, що Б.Хмельницький вже «по тріумфальнім в'їзді до Києва» віддаляється від січового товариства, «степових чабанів, ловців та рибалок», пояснюючи це шляхетським походженням «козацького батька», його попереднім вихованням в «єзуїтських школах» [21]. «Запорозький січовий Кіш... хоча і існує, але за Гетьмана Хмельницького перестає відігравати будь-яку політичну роль» [22]. Дослідник пов'язував це з тим, що «в козацькій Україні творча, будуюча сила плуга одержала верх над руйницькою стихією нерозораного степу» [23]. П.Буцинський, Д.Яворницький, М.Грушевський, з одного боку, а також В.Липинський – з іншого, чітко виявили народницький і державницький підходи до висвітлення цієї проблеми.

Історики, аналізуючи участь Запорожжя в подіях Національно-визвольної війни, звернули увагу на те, як змінилася його роль в українському суспільстві. М.Костомаров відзначав, що «Запорожжя і козацтво мали інше значення для народного життя ... після Хмельницького» [24]. Конкретизуючи цю узагальнюючу думку, О.Левицький наголошував на тому, що в останні роки діяльності засновника козацької держави «запорожці ніби-то на деякий час перестають брати участь у справах Малоросії...». На думку вченого, «це обумовлювалося тим авторитетом загальним і довірою, якими користувався Хмельницький, а вірніше тим, що Запорожжя під час війн Хмельницького, втратило ... на деякий час свою особність, злилось з городовим козацтвом, і кращі його сини перейшли на Україну» [25]. Ці слова досить точно відображали тенденцію, яка спостерігалася в становищі Запорозької Січі в середині 50-х років XVII ст., коли відчувалося намагання гетьмана зменшити її вплив на суспільно-політичні процеси в Україні.

Дещо по-іншому з'ясовував це питання М.Грушевський. На його думку, «з часу Хмельницького» Січ стала переважно осередком перебування спритних добичників, «передовою сторожею України, без скільки-небудь вирішального політичного значення» [26].

В історичній літературі знайшли відображення суперечливі відомості про відносини Богдана Хмельницького з Запорозьким Кошем у зв'язку з Переяславською радою 1654 р. У працях істориків XIX ст. це питання майже не піднімалося. П.Буцинський і Д.Яворницький, розглядаючи діяльність гетьмана перед Переяславською радою, використали матеріали з Літопису С.Величка, який повідомляв про звернення Б.Хмельницького до запорожців за порадою з приводу присяги війська Запорозького на вірність московському цареві [27]. Названі дослідники намагалися показати значення Січі більше, ніж воно було в дійсності. Цей епізод в історії Запорозжя М.Грушевський цілком обґрунтовано заперечував, вважаючи недостовірними відомості С.Величка про листування Б.Хмельницького з січовиками напередодні ради в Переяславі 1654 р. [28].

П.Буцинський, Д.Яворницький та М.Грушевський звернули увагу на те, що запорожці у 1654 р. відмовилися присягати на вірність московському цареві, і ця обставина викликала певну стурбованість в Москві [29]. Показовою була відповідь Б.Хмельницького на запит російських бояр з цього приводу. Історики цитували слова гетьмана про те, що на Запорозжжі живуть «люди малі», яких не слід брати до уваги. Провідник козацької держави дійсно прагнув зменшити вплив запорожців в Україні. Проте, на думку А.Скальковського, П.Буцинського та Д.Яворницького, він змушений був зважати на Запорозький Кіш. П.Буцинський та Д.Яворницький звернули увагу на те, що Б.Хмельницький, одержавши з Москви підтверджені царем Березневі статті, послав січовикам виписані витяги з цього договору. Але запорожців не вдовольнило знайомство з окремими положеннями цих статей, вони хотіли бачити їх у повному обсязі [30]. А.Скальковський вказав на те, що Б.Хмельницький своїм універсалом від 15 січня 1655 р. підтверджував «давні права, володіння та вольності Запорозького війська» [31]. Джерелознавчі дослідження показують, що цей універсал відноситься до підроблених документів [32].

В українській історіографії XIX – початку XX ст. значна увага була приділена питанням про стосунки Запорозької Січі і Гетьманщини у часи Руїни. То була трагічна доба української історії, в якій виявилася гостра соціальна і політична криза козацької держави, коли небаченої гостроти досягла боротьба за владу різних претендентів на гетьманство, посилювалося протистояння ворогуючих козацько-старшинських угруповань, що вело до відкритої громадянської війни, була роздроблена Україна, розорене і обезлюднене Правобережжя, здійснювалася безперервна експансія з боку сусідніх великих держав. В усіх цих подіях так чи інакше брали участь запорожці.

Українські історики звернули увагу на значну активізацію дій січового товариства у Гетьманщині після смерті Б.Хмельницького. Одним з перших серед українських істориків вказав на це М.Костомаров. Аналізуючи це питання, він відзначив посилення політичних амбіцій запорожців у той час. За його словами, січовики вважали, що «не городове, а низове козацтво повинно переважно вирішувати справи України; що ні вибір гетьманства, ніяка інша політична справа, не може бути здійснена без згоди Січі». Вчений підкреслював намагання запорозького товариства поширити в Україні той охлократичний устрій, який панував у них, за яким «запорозьких старшин обирали і скидали натовп, за свавіллям черні» [33]. Історик вказував, що завдяки цьому запорожці знаходили підтримку в масах народу. При цьому М.Костомаров справедливо зауважував, що невдоволення «посполитих і козацької черні проти значних» не могло призвести до утворення «нового порядку речей», а лише вело до заміни «одних осіб іншими» [34]. Цей принципово важливий висновок показував повну безпідставність політичних претензій Запорозжя. Проте, як показали події доби Руїни, в Україні існували певні соціальні умови, які сприяли посиленню втручання запорожців у політичне життя.

В.Антонович, розвиваючи погляди М.Костомарова на питання про політичну роль Запорозької Січі у часи Руїни, підкреслював, що «перші десять літ після смерті Богдана Хмельницького народ велику увагу звертає на голос Запорожжя». Історик пояснював це тим, що воно «вважалося ідеалом того устрою, який бажав завести у себе народ». Через те при виборі гетьмана народ прислухався до січового товариства і вибирав на гетьмана того, на кого воно вказувало [35]. Ця характеристика вченого цілком відповідала дійсності, але його думка про те, що запорозьке козацтво «впливало виключно своєю моральною, а не фізичною силою» [36], суперечила реальним фактам.

Соціальні і політичні позиції Запорожжя у добу Руїни розглядав О.Левицький. Він звернув увагу на непримиренно ворожі стосунки, які склалися між запорожцями і городовою старшиною. Вчений вважав, що «ненависть запорожців до городової старшини і взагалі до автономістсько-шляхетної партії значних цілком поділялася всією масою південно-руського народу» [37]. Цей антагонізм між запорозьким товариством і городовою старшиною історик пояснював відмінністю їхніх політичних і соціальних ідеалів. Запорожці і старшина по-різному сприймали ідеї автономії України.

О.Єфименко однією з перших в історичній літературі звернула увагу на те, що після Хмельниччини Запорозька Січ намагалася виділитися «як самостійний соціально-політичний організм». На думку дослідниці, «Хмельниччина і події, які витікали з неї, поклали відому грань між Запорожжям і рештою України». Було висловлене твердження про те, що народжувалась «політична самостійність Запорожжя». Дослідниця вбачала в цьому прагненні запорожців до політичної самостійності «дивну аномалію», бо січове товариство не було громадянським суспільством, оскільки Січ не допускала сім'ї. Відокремленню Запорожжя заважала також велика економічна залежність його від України, чим користувалися гетьмани. На думку О.Єфименко, дії запорожців в умовах Руїни носили деструктивний характер, воно було «погіршуючим елементом в житті України» [38]. Така критична оцінка у багатьох випадках була обґрунтованою.

Цікавий узагальнюючий аналіз політичної діяльності Запорожжя в умовах Руїни дав М.Грушевський. Вказуючи, що запорожці і в нових умовах претендували «на керівну роль в українських справах» [39], вчений підкреслював, що ці претензії були уже «пережитком, анахронізмом», оскільки «центром українського життя робиться гетьманська резиденція, де зосереджується вища козацька старшина, де вирішуються різного роду справи у військовому суді і в генеральній військовій канцелярії» [40]. Запорожжя ж, висуваючи «своїх власних гетьманів» проти тих, яких воно не визнавало, за словами М. Грушевського, довершувало «тодішнє розчленування України» [41]. В цих словах, по суті, теж зверталася увага на об'єктивно деструктивну роль січового товариства в умовах Руїни, хоч воно і прикривалося турботою про народні інтереси. То ж не дивно, що В.Липинський, говорячи про тих, з ким Україна вела боротьбу «в часах великої Руїни», назвав і «півкочову ухадницьку Січ Запорозьку» [42]. Отже в цих оцінках фактично збігалися позиції пізніх істориків-народників О.Єфименко і М.Грушевського та історика-державника В.Липинського.

Розглядаючи конкретні події політичного життя Гетьманщини, історики постійно відзначали інтриги запорожців проти діючих гетьманів, висування низовим товариством власних претендентів на гетьманську посаду. М.Костомаров, Д.Яворницький, Д.Коренець на численних фактах показали, що Запорожжя активно підтримало дії опозиції проти гетьмана І.Виговського як представника чужого їх інтересам угруповання. Січовики сприяли тому, що він був скинутий з гетьманства, а новим гетьманом був обраний Ю.Хмельницький [43]. З іншого боку, Д.Бантиш-Каменський звернув увагу на те, що після втрати гетьманської булави, І.Виговський намагався відновити свою владу, для цього вступив у стосунки з запорожцями і спирався на підтримку авторитетного

серед них Сулимки [44]. Ці факти, наведені істориками, показують політичну строка-тість запорозького товариства, його хитання в боротьбі старшинських угруповань.

Особливу увагу звернули українські історики на активність січовиків у часи гетьманства І.Брюховецького – першого гетьмана Лівобережної України. Саме завдяки безпосередній підтримці Запорозького Коша колишній слуга Б.Хмельницького і його сина Юрія на Чорній раді в Ніжині став гетьманом. Описуючи ці події, Д.Бантиш-Каменський констатував, що «запорожці скористалися послугою, наданою ними новому гетьману, пограбували обози Сомка і Золотаренка, розбили багато шинків, причинили великі спустошення в різних містах і селах малоросійських» [45]. З числа низових козаків були висунуті І.Брюховецьким генеральні старшини і полковники. М.Костомаров підкреслив, що в цей час в Україні «встановилося панування людей раніше бідних, незначних». Але, як відзначав історик, це не зробило становище народу кращим. За словами В.Антоновича, «нова старшина в жадобі збагачення і утисках народу перевершувала своїх попередників» [46]. М.Драгоманов назвав цей переворот «революцією 1663 р., в котрій перед вело Запорожжя і котра, власне підрізала український автономізм й зачатки лібералізму українського» [47]. Отже, аналізуючи ці події, історики ХІХ ст. показували політичну неспроможність запорожців у процесі державотворення.

Успішно випробувавши силу свого впливу на політичне життя Гетьманщини участю в Чорній раді, січовики надалі постійно висували своїх претендентів на гетьманську посаду. З цього приводу В.Антонович зазначав, що «з часу Чорної ради 1663 року складається враження, що підтримка Запорожжя могла б забезпечити будь-якому гетьманові булаву» [48]. Д.Бантиш-Каменський відзначив серед висуванців Січі Децика, Суховія, Опару, Дорошенка [49]. Більшість цих гетьманів з'являлась на короткий термін і лише ускладнювала своєю діяльністю політичну ситуацію в Україні.

Особливе місце в українській історії посідає постать найбільш визначного діяча Запорозької Січі доби Руїни І.Сірка. Його дії як кошового отамана січового товариства щодо Гетьманщини не раз були об'єктом досліджень вчених, які, до певної міри, показали вплив І.Сірка на процеси державотворення в Україні.

Підсумовуючи аналіз діяльності низового товариства у часи Руїни, слушно звернутися до думки В.Липинського. Основоположник державницького напрямку української історіографії наголошував, що «Січ Запорожська родового шляхецького земельного права Гетьманщини допустити до себе не схотіла й через те по смерті Хмельницького руйніницьку війну почала. Знесиливши сотворену Богданом Хмельницьким Гетьманську Україну, вона сама війну в кінці прогнала» [50].

Історіографічний аналіз питань про участь Запорозької Січі у процесах державотворення в Україні показує, що історики ХІХ – початку ХХ ст. висвітлювали її як важливий соціально-політичний чинник української історії, як ядро, навколо якого формувалася народна опозиція, яка протистояла політиці суспільних верхів. З другого боку, Запорожжя розглядалося як захисник українського народу, всіх християн від татарської експансії. Історики показували Запорозьку Січ як громаду, військово-лицарське товариство з певним суспільно-політичним устроєм. Це було дещо однобоке бачення проблеми. Воно розкривало ту сторону запорозького феномену, яка найбільше виявлялась в ХVІ ст. Відзначаючи політичні функції Січі, історики – народники все ж не довели думку до логічного завершення, майже не розглядали роль Запорожжя у процесі державотворення в Україні.

На початку ХХ ст. в українській історіографії посилилися державницькі тенденції. Історики звернули більшу увагу на політичну діяльність січовиків, підкреслювали роль Січі як організуючої опозиційної сили, яка протистояла гетьманам і старшині. О.Єфименко, М.Грушевський, В.Липинський вбачали в цій діяльності Січі деструктивні явища. З іншого боку, як показала О.Єфименко, спроби запорожців після смерті

Б.Хмельницького утворити власну державу з центром у Січі, були ілюзією. Можна зробити висновок, що попри певну односторонність суджень істориків XIX – поч. XX ст., вони все ж сприяли поглибленню розуміння ролі Запорозької Січі у процесах державотворення в Україні. Їх висновки і узагальнення в цьому питанні заслуговують на увагу і більш глибоке вивчення з боку сучасних дослідників.

РЕЗЮМЕ

Статья освещает некоторые аспекты украинской историографии проблем участия Запорожской Сечи в процессах формирования Украинского казачьего государства в 40-60-е годы XVII в. Анализируются исследования ведущих представителей отечественной исторической науки XIX – нач. XX вв. о влиянии запорожского казачества на социально-политическое развитие Гетманщины в условиях Национально – освободительной войны и первых этапов Руины.

SUMMARY

The article highlights some aspects of Ukrainian historiography, concerning the role of Zaporozhskaya Sych in the process of Ukrainian Cossack State formation in 40-60 of XVII century.

The research experience of the leading Ukrainian historians of the XIX – beginning of the XX centuries in the field of Zaporozh Cossack influence of the social and political development of Hetman State in terms of National Liberation War and the first stages of Ruin is being analyzed.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Див.: Маркевич Н.А. История Малороссии. – Т.1-2. – М., 1842. – С.7-8; Бантыш – Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К.: Час. – С. 64.
2. Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – С. 33.
3. Костомаров Н.И. Об историческом значении русской народной поэзии // Слов'янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики й літературознавства. – К.: Либідь, 1994. – С. 131.
4. Ефименко А.Я. История украинского народа. – К.: Лыбидь, 1990. – С.194.
5. Грушевський М.С. Історія України-Руси. В одинадцяти томах, дванадцяти книгах. – Т.VII. – К.: Наук. думка, 1995. – С.141.
6. Липинський В. Україна на переломі. 1657-1659 (Репринтне видання).-К.:Дніпро, Укр. Всесвітня Коорд. Рада,1997.-с.89
7. Бантыш-Каменський Д.М. – Зазн. праця. – С.134.
8. Див.: Величко С. Літопис – Т.1. – К.: Дніпро, 1991. – С.59.
9. Див. Костомаров Н.И. Богдан Хмельницький. – М.: Чарли, 1994. – С.187.
10. Див.: Історія Русів./ Пер. І. Драча. – К.: Рад. Письменник, 1991. – С. 192; Костомаров Н.И. Богдан Хмельницький. – С.188.
11. Див.: Левицький І. Богдан Хмельницький і козаччина. – Львів, 1878. – С.47-48.
12. Василенко Н.П. Хмельницький (Зиновий Богдан) // Энциклопедический словарь. – Т. XXXVII. – Издатели Ф.А.Брокгауз (Лейпциг), И.А.Ефрон (С.-Петербург). – СПб., 1903. – С.457.
13. Див.: Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – У трьох томах. – Т.2. – К.: Наук. думка, 1990. – С.179-180; Грушевський М.С. Історія України-Руси. В одинадцяти томах, дванадцяти книгах. – Т.VIII. – част. II. – К.: Наук. думка, 1995. – С.165.

14. Див.: Єфименко О.Я. Зазн. праця. – С.226.
15. Костомаров Н.И. Малороссийский гетман Зиновий Богдан Хмельницкий // Исторические произведения. Автобиография. – К.: Изд – во при Киевском ун – те, 1989. – С.365.
16. Яворницький Д.І. Зазн. праця. – С.184.
17. Липинський В. Зазн. праця. – С.91.
18. Єфименко А.Я. История украинского народа. – С.245.
19. Буцинский П.Н. О Богдане Хмельницком. – Харьков, 1882. – С.145.
20. Див.: Яворницький Д.І. Зазн. праця. – С. 185; Грушевський М.С. Історія України-Руси. В одинадцяти томах, дванадцяти книгах. – Т.ХІ. – Кн. І. – С.13, 14, 381, 382.
21. Липинський В. Зазн. праця. – С.90,91.
22. Там само. – С.89.
23. Там само. – С.89.
24. Костомаров Н.И. Ответ г. Падалице // Научно-публицистичні і полемичні писання Костомарова. – К., 1928. – С. 73.
25. Левицкий О.И. Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVII века. – Вып. II. – К., 1875. – С.35.
26. Грушевский М.С. Иллюстрированная история Украины. К.:МПП Левада,1997. – С. 328.
27. Див.: Буцинський П.Н. Зазн. праця. – С. 146-147; Яворницький Д.І. Зазн. праця. – Т.2. – С. 186-187.
28. Див.: Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. IX. – Кн. І. – С. 807.
29. Див.: Буцинський П.Н. Зазн. праця. – С. 147 –148; Яворницький Д.І.– Зазн. праця. – С. 188-189; Грушевський М.С. Історія України -Руси. – Т. IX. – Кн. І. – С. 807.
30. Буцинський П.Н. Зазн. праця. – С. 176-177; Яворницький Д.І.Вказ. праця. – Т. 2. – С.188-189.
31. Скальковский А.О. Зазн. праця. – С. 34.
32. Див.: Універсали Богдана Хмельницького.– К.: Альтерн., 1998. – С. 250-251.
33. Костомаров Н.И. Гетманство Выговского. – СПб., 1862. – С. 3.
34. Там само. – С.3.
35. Антонович В.Б. Про козацькі часи на Україні. – К.: Дніпро, 1991. – С. 147.
36. Там само. – С.147.
37. Левицкий О.І. Зазн. праця. – С.76.
38. Єфименко О.Я. Зазн. праця. – С.255.
39. Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа. К.: Лыбидь,1991. – С. 200.
40. Грушевский М.С. Иллюстрированная история Украины. – С. 328.
41. Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа. – С. 219.
42. Липинський В. Листи до братів-хліборобів // Повне зібрання творів, архів, студії. – Т.6. – Кн.1. / Ред. Я. Пеленський. – К.,Філадельфія, 1995. – С. 164.
43. Див.: Левицький О.І. Зазн. праця. – С. 56.
44. Бантиш-Каменський Д.М. Зазн. праця. – С. 254.
45. Там само. – С.234.
46. Антонович В.Б. Іван Брюховецький // Гетьмани України. – С. 73.
47. Драгоманов М.П. Листи на Наддніпрянську Україну//Грінченко Б. – Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. – К., 1994. – С. 152.
48. Антонович В.Б. Петро Дорошенко // Гетьмани України. – С.81.
49. Див.: Бантиш-Каменський Д.М. Зазн. праця. – С.260, 257, 274.
50. Липинський В. Україна на переломі. – С. 144.

Надійшла до редакції 27.03.2001 р.